

Vriendschap, seksualiteit en het zelf. / Oosterhuis, Harry. In: Sek, 1985, p. 22-24.

Het tweede en derde deel van Michel Foucaults *Geschiedenis van de seksualiteit* verschenen een week voor zijn dood in 1984. Terwijl het in 1976 gepubliceerde eerste deel, *De wil tot weten*, pas acht jaar later in Nederlandse vertaling beschikbaar was, werden de daarop volgende delen, *Het gebruik van de lust* (1984) en *De zorg voor zichzelf* (1985), binnen een jaar vertaald en uitgebracht door SUN. De toegankelijkheid van Foucaults denken over seksualiteit voor Nederlandse lezers wordt ook bevorderd door de door David Bos samengestelde bundel *Michel Foucault in gesprek* (De Woelrat, 1985).

De wil tot weten, inmiddels een klassieker, is niet echt een empirisch onderbouwde geschiedenis van seksualiteit, maar meer een conceptuele verhandeling over de historische oorsprong van het moderne begrip seksualiteit. Het boek is een kritiek op het gangbare biomedische en psychologische denken over seksualiteit en riep als zodanig zowel onbegrip en wrevel als bewondering en geestdrift op. Homo's behoorden tot de eersten die zich door Foucaults tegendraadse optiek lieten inspireren. Verwonderlijk is dit niet: zij worden bij uitstek met hun neus op de problematiek gedrukt waarvan Foucault de ontstaansgeschiedenis schetst: dat seksualiteit tot een belangrijk aangrijpingspunt is gemaakt om de waarheid over het individuele zelf te ontdekken en te bekennen. Dergelijke zelfkennis kwam centraal te staan in de negentiende-eeuwse medisch-psychiatrische wetenschap, waarbij de aandacht vooral uitging naar seksuele gedragingen en gevoelens die het stempel van abnormaal of pervers kregen. In feite, zo stelt Foucault, kreeg seksualiteit zo vorm als een afgebakend complex van gedragingen, verlangens en fantasieën. Vanuit het perspectief van seksualiteit als een negentiende-eeuwse conceptuele constructie, stelt hij dat de onderdrukking en de bevrijding ervan loten van één stam zijn. Als het idee van het diepste verlangen als maatstaf van de waarheid over het zelf gaat gelden, dan kunnen individuen vanuit uiteenlopende bedoelingen (zowel gericht op repressie en beheersing als op emancipatie en bevrijding) allerpersoonlijkst op hun seksualiteit worden aangesproken. Impliciet suggereert Foucault dat seksualiteit in de moderne Westerse maatschappij is belast met praktijken (zoals machtsuitoefening, disciplineren, regulering, therapeutische zelfontdekking en -ontplooiing) die zij niet kan en moet vervullen. Sommige homo-activisten voelden zich aangesproken en stelden de hoekstenen van de homobeweging ter discussie: de homo-identiteit (en daarmee verbonden het idee van homoseksualiteit als kenmerk van een afgebakende minderheidsgroep) en de *coming out*. Zij stelden dat de emancipatiebeweging zich blind staarde op onderdrukking en bevestiging van de minderheidstatus, en seksuele bevrijding te weinig benutte als uitgangspunt voor experimenten met nieuwe relatievormen en levensstijlen.

Wellicht mede door zijn belangstelling voor homoseksuele leefstijlen is Foucault er niet toe gekomen om zijn hypothese in *De wil tot weten* met historisch bronnenmateriaal te staven. In de acht jaar tussen het verschijnen van deze inleiding en de twee daarop volgende delen heeft hij de opzet van zijn geschiedenis van de seksualiteit grondig herzien. Ten einde na te gaan hoe seksualiteit zo belangrijk is geworden voor het zelfbewustzijn van de Westerse mens, achtte Foucault het noodzakelijk om een speurtocht te ondernemen naar de oorsprong van het denken over de mens als een begerend wezen. Die speurtocht voerde hem naar de oudheid en daarbij verschoof zijn aandacht van de wijze waarop individuen beheerst werden door het samenspel van (wetenschappelijke) kennis en machtsuitoefening naar de manier waarop zij zichzelf, uit vrije wil, inhielden. In zijn boeken over de Grieks-Romeinse cultuur gaat het niet om sociale beheersingsstrategieën, maar om 'zelftechnieken', dat wil zeggen de middelen die mensen in staat stelden zich zo te gedragen dat zij zich volmaakt, harmonieus, gelukkig of rein voelden. Vanuit dit perspectief laat Foucault aan de hand van zijn analyse van klassieke teksten zien dat de wortels van de Westerse problematisering van de lichamelijke lust bij de Grieken te vinden zijn. Daarnaast toont zijn studie over de oudheid dat de cultuur niet tegenover een vermeende natuurlijke seksualiteit staat, maar juist de voorwaarde is voor een optimale beleving ervan.

Foucault rekent af met het idee dat de Grieks-Romeinse cultuur in seksueel opzicht vrijer was dan de joods-christelijke traditie. Er bestond continuïteit tussen de klassieke ethiek en de christelijke moraal. Maar zijn betoog is vooral interessant waar hij betekenisvolle verschillen signaleert. Die verschillen betreffen vooral de wijze waarop het individu morele voorschriften op zichzelf betreft. Genuanceerd beschrijft Foucault in *Het gebruik van de lust* hoe seksueel gedrag in de oudheid gepaard ging met ethische reflectie over het goede leven. Seksuele activiteiten en verlangens golden weliswaar niet als slecht of zondig, zoals overwegend in het latere christendom, maar ze gaven wel aanleiding tot bezorgdheid omdat ze tot overmaat en buitensporigheid konden leiden waardoor men zichzelf niet meer in de hand had. Deze houding ten aanzien van seks stond op één lijn met die ten aanzien van eten en drinken: te veel is niet goed voor het welbevinden. Zelfbeheersing was een cruciale waarde voor de Grieken en Romeinen; niet de uitbanning van begeertes, maar een weloverwogen omgang ermee en vormgeving ervan stonden centraal. De juiste maat houden was in het belang van gezondheid en reputatie, van een ethisch en esthetisch verantwoorde leefstijl. Een dergelijke benadering leidde niet tot aan iedereen opgelegde geboden en verboden, maar tot een ethiek waarin de vrije keuze voor een voorbeeldig gedragspatroon centraal stond. In die zin had deze ethiek voornamelijk betrekking op vrije mannen, die hun eigen hartstochten dienden te beteugelen omdat zij hun bijzondere status als burgers van de *polis* wilden ophouden en omdat zij over anderen (vrouwen en slaven) heersten. Zelfbeheersing, de bestiering van het huishouden en deelname aan het bestuur van de stadsstaat lagen in elkaars verlengde.

Hieruit blijkt hoezeer de Grieken en Romeinen seksuele activiteiten associeerden met machtsuitoefening en hiërarchische maatschappelijke verhoudingen. Bij seksueel gedrag ging het voor hen per definitie om actief en passief gedrag, penetreren en gepenetreerd worden. Het was niet zozeer van belang of het (mannelijke) verlangen zich richtte op een vrouw of een jongen, maar wel wie welke rol speelde, oftewel: wie penetreert wie. Het seksuele verkeer tussen een vrije man en een vrouw of een slaaf was nauwelijks reden tot discussie want vrouwen en slaven namen vanzelfsprekend een ondergeschikte positie in en waren derhalve voorbestemd tot de passieve rol. Dat lag anders bij de vermaarde Griekse knapenliefde en juist daarom werd er zoveel aandacht aan geschonken. Vanwege de rolverdeling (actief dan wel passief) nam de knaap als lustobject een dubbelzinnige positie in. De vrijgeboren jongen behoorde met het oog op zijn toekomstige status als burger eigenlijk geen onderdanige rol te vervullen zoals voor een vrouw of slaaf wel vanzelfsprekend werd geacht. Tegen deze achtergrond ontwikkelde zich een complex van gedragsregels rond de knapenliefde, een filosofie van de pedagogische eros, die inhield dat de man zich zou moeten beheersen ten einde de eer en status van de knaap niet op het spel te zetten. De knapenliefde mocht wel erotisch, maar niet seksueel zijn (dus: afzien van penetratie); de ware liefde zou op het hogere gericht moeten zijn.

Mede vanwege de specifieke problemen die eigen waren aan de Griekse homo-erotiek verloor de knapenliefde in de Romeinse tijd aan betekenis. In *De zorg voor zichzelf* zet Foucault uiteen dat dat het huwelijk steeds meer waarde kreeg ten koste van buitenechtelijke relaties met zowel vrouwen als knapen. Terwijl het huwelijk in de Griekse stadstaat voornamelijk een zakelijke verbintenis was, werd het in het Romeinse rijk in toenemende mate een affectieve band die wederzijdse trouw vereiste. Het ideaal van de vriendschap, dat aanvankelijk in de eerste plaats voor de knapenliefde gold, werd nu wenselijk geacht voor het huwelijk. Terwijl de seksualiteit vanwege de rolverdeling actief versus passief in de knapenliefde spanningen opriep, kon zij in het huwelijk wel met genegenheid en wederzijds respect verbonden worden.

Foucault constateert verder dat de bezorgdheid omtrent seksualiteit in de eerste eeuwen van onze jaartelling toenam. Die uitte zich niet zozeer in een verscherping van geboden en verboden, maar in een intensivering van het zelfonderzoek, dat wil zeggen men ging steeds nauwkeuriger na welke houding het beste was ten aanzien van het driftleven. Het ging de Romeinen weliswaar nog steeds om een afgewogen leefstijl waarvoor een geprivilegeerde minderheid bewust koos, maar volgens Foucault was de christelijke moraal in de kiem aanwezig. De praktijk van het zelfonderzoek werd in het christendom aangewend om aan alle gelovigen een moraal voor te schrijven. Die moraal impliceerde de plicht tot waarheid over het zelf; het zelf moest doorgrond worden om jezelf te zuiveren van zondige begeerten. De overgang van de klassieke persoonlijke ethiek als vrije keus naar de collectieve christelijke moraal kenmerkte zich door een

verschuiving van de aandacht voor penetratie naar de erectie, oftewel van relaties en actieve dan wel passieve rollen naar onreine gedachten en verdachte gevoelens.

De vijf interviews met Foucault die in de door David Bos samengestelde bundel zijn opgenomen bieden meer dan een toelichting op zijn studies. Duidelijk wordt waarom Foucault zich met historische onderwerpen bezighield: als 'historicus van het heden' liet hij zich inspireren door hedendaagse vragen – hoewel die gewoonlijk weinig worden gesteld. Hoewel hij het Grieks-Romeinse verleden met gemengde gevoelens bekijkt, acht Foucault kennis ervan waardevol. De klassieke ethiek was niet gebaseerd op religieuze verboden, juridische regels of wetenschappelijke kennis. Hij kritiseert hedendaagse emancipatiebewegingen voor zover zij hun bestaansrecht ontleen aan psychologische kennis van het zelf. Het moderne streven naar zelfontplooiing staat in zijn ogen diametraal tegenover de Griekse cultivering van het zelf. Voor de Grieken stond niet het ontdekken van het 'ware' zelf centraal, maar het creëren van een leefstijl, het vormgeven van het leven als een kunstwerk.

Met zijn beschouwingen over de oudheid maakt Foucault duidelijk dat we onze subjectiviteit op een andere manier zouden kunnen ervaren. We zouden ons niet onophoudelijk moeten afvragen wie wij in wezen zijn, maar na moeten gaan waar we ons bevinden, hoe we hier gekomen zijn om vervolgens uit te vinden welke wegen we verder kunnen bewandelen. De nadruk op authenticiteit en identiteit kan dan plaats maken voor een op creativiteit gebaseerde vormgeving van het individuele bestaan. In een van zijn laatste interviews oppert Foucault dat de homobeweging meer behoefte heeft aan levenskunst dan aan wetenschappelijke kennis over homoseksualiteit. Met deze opmerking haakt hij weer aan op het thema van *De wil tot weten*, waarin hij wijst op de tegenstelling tussen de 'scientia sexualis' en de 'ars erotica'. Tevens maakt hij gebruik van de gelegenheid om enkele misverstanden over zijn opvattingen te ontzenuwen. Zo brengt hij naar voren dat hij de homoseksuele identiteit niet verwerpt – zoals zijn critici beweren – mits we die zelf kunnen vormen en veranderen: '... identiteit is nuttig als spel, als een middel om nieuwe seksuele relaties en vriendschappen te sluiten'. Verder ontkent Foucault dat hij de seksuele bevrijding sinds de jaren zestig negatief waardeert. De verworven vrijheden moeten verdedigd worden, zegt hij, ook al moeten we ons er niet blind op staren. Zij zouden geen einddoel maar uitgangspunt moeten zijn om te experimenteren met leefstijlen en lichamelijkeheid. 'Dokters, psychiaters en bevrijders hebben het altijd over het verlangen, nooit over plezier. "We moeten onze verlangens bevrijden", zeggen ze. Nee, we moeten nieuwe vormen van plezier scheppen. Het verlangen volgt wel', aldus Foucault.

Vervolgens gaat hij uitgebreid in op het sadomasochisme als een voorbeeld van dergelijk plezier. De beoefening van SM zou niet moeten worden gezien als het uitleven van 'onbewuste neigingen', aldus Foucault, maar als een vernieuwing: een creatieve erotisering van het gehele lichaam en de geest. Seksualiteit is weliswaar het

uitgangspunt maar SM gaat er tegelijkertijd aan voorbij. 'SM laat zien dat we plezier kunnen maken in ongebruikelijke situaties, met rare dingen, met delen van ons lichaam die we nooit als erotisch hadden ervaren.' Nog in een ander opzicht noemt Foucault SM vernieuwend. Het maakt zichtbaar dat rollen geconstrueerd worden en inwisselbaar zijn en het maakt duidelijk dat macht ten bate van plezier in plaats van onderdrukking kan worden aangewend.

In hetzelfde interview komt Foucault met een voorstel voor verder historisch onderzoek. Ook hierbij grijpt hij terug op een thema dat hij al naar aanleiding van *De wil tot weten* aan de orde had gesteld: de vriendschap. Na de geschiedenis van seksualiteit zou het de moeite waard zijn om onderzoek te doen naar de geschiedenis van vriendschap. Hij oppert dat het ontstaan van homoseksualiteit als medisch vraagstuk en als minderheidscategorie na de achttiende eeuw verband houdt met het verdwijnen van hechte mannavrienscappen en de maatschappelijke waardering daarvoor. Vanaf de zestiende eeuw, het begin van de wording van de moderne staat, zou de vriendschap in toenemende mate problematisch zijn geworden in grootschalige organisaties als leger, bureaucratie, universiteit en school. Dergelijke organisaties zouden niet goed kunnen functioneren als intieme persoonlijke relaties te veel loyaliteit vergden. De overweging dat affectie tussen mannen ontregelend werkte, voedde de argwaan ten aanzien van lichamelijk contact tussen mannen. 'Zolang de vriendschap maatschappelijk belangrijk was vroeg men zich niet af wat ze precies deden ... of ze elkaar kusten of met elkaar neukten was niet zo van belang... Toen de vriendschap als cultureel fenomeen verdween ging men zich afvragen wat er eigenlijk tussen mannen plaatsvond.' Het is jammer dat Foucault zijn ideeën zelf niet meer heeft kunnen uitwerken. Maar hij heeft in ieder geval nieuwe wegen aangewezen en hopelijk gaan anderen die verder verkennen.